



■ Almaz Ulvi (Binnətova)
filologiya elmləri doktoru

Əlişir Nəvainin eyni zamanda, gəncliyə - gələcəyə mesaj olaraq yazdığı “Mühakimət ül-lüğəteyn” “İki dilin müqayisəsi” əsəri Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it-türk” əsərindən sonra türk dilinin qorunması və formalasması, mahiyyəti və zənginliyi haqqında yazılmış ən önəmli bir əsərdir.

Türk dünyası ədəbi dil tarixi, dil nəzəriyyəsi mütəxəssisləri üçün klassik tədqiqat nümunəsi olan “Mühakimət ül-lüğəteyn” “İki dilin müqayisəsi” əsəri bu gün də gərəklili və dəyərli elmi mənbədir. Əsər türk dilinin fars dili ilə müqayisəli təhlilindən bəhs edir.

Məlumdur ki, ərəb istilasından sonra şərq ədəbiyyatı tarixində hələ də açılmamış çox-çox səhifələr vardır. Əvvəlcə ərəb, sonra fars dilində yazıb-yaratmaq artıq rəsmi qanun halını almışdır. Lakin Əmir Teymur hakimiyyəti qurulandan sonra türk dilində yazışmalar, müxtəlif əsərlər əlyazmalar halında nisbətən geniş yayılmağa başladı. Və nəhayət, Sultan Hüseyn Bayqaranın hakimiyyəti zamanında türk ədəbiyyatı, türk ədəbi dili türkçənin qızıl dövrünə çatdı. Əlişir Nəvai qüdrəti, fitri istedadı, milli düşüncəsi, milli ruhu bu zirvəni fəth etdi. Artıq türk dilində “Divan”, “Xəmsə” yaradan Əlişir Nəvai türk dilinin böyüklüyünə, zənginliyinə hələ də həzm edə bilməyənlərə cavab olaraq daha bir neçə elmi-nəzəri əsərlər yazdı.

Haqqında bəhs edəcəyimiz “Mühakimət ül-lüğəteyn” “İki dilin müqayisəsi” əsərində Nəvai qeyd edir: “Uşaqlığın möcüzələri”, “Gəncliyin qaş-daşları”, “Orta yaşın gözəllikləri”, “Qocalığın faydaları - bu “dörd Divan”ın şöhrəti çün dünyanın dörd yanına yaymışam, “Xəmsə” pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə, “Möminlərin təşvişi” (“Heyrət ül-əbrar”)” bağında təbim güllər açıbdır ki, ona “Sirlər xəzinəsi”ndən (“Məxzən ül-əsrar”) Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçındır. Elə ki, xəyalım “Fərhad və Şirin” şəbistanına yol tutdu, Əmir Xosrovin nəfəsi (“Şirin və Xosrov”) odundan çıraqımı yandırdı. Eşqim “Leyli və Məcnun (“Leylavü Məcnun”) vadisinə baş vuranda, Xacə Himməti (öz) “Gövhərnəmə”sindən yoluma gövhərlər səpibdir. Qəlbimə “Yeddi səyyarə” (“Səbai səyyarə”) hakim olanda, Əşrəfin “Yeddi gözəl”indəki (“Həft peykər”) yeddi hurisima peşkeşimdə yaranıb durdu. “İskənderin divarları”nın (“Səddi İskəndər”) xatirim mühəndisi əsasını salıbdır ki, onda da möhtərəm Cami öz “Hikmətlər kitabı”ndan (“Xiradname”) yardım və imdad təbini çalıbdır. Bu “Xəmsə” məşğuliyyətindən fərağ tapandan sonra təxəyyülümün yürək atını sultanların tarixi çölünə çapmışam. Çün namələrin qaranlıq zülmətindən “Seçilmiş salnamələr” (“Zəbdət üt-təvarix”) ifadəsini düzmüşəm, sultanların ölgün adlarını bu dirilik suyu ilə durğuzmuşam. “Sevgi mehləri”nin (“Nəsaım ül-məhəbbət”) xoş ətrinin bəyanından, quş dilinə (“Lisan üt-teyr”) işarət ilə həqiqət əsrarın məcaz surətindən, “Mirvari dənələri”nin (“Nəsr ül-ləli”)in tərəcəsinəndən “Daş-qaşın sapa düzülməsi” (“Nəzm ül-cəvahir”) ilə onun mənə incilərindən yazan müəllif “təbənin daim türk dilinə meyliliyini” sevgi ilə etiraf edir. Özü də bu etiraf, ümumiyyətlə əsər nəsrə yazılsa da, nəzm kimi qulaqlarda nəgmə ruhunu

anladır.

Əsərin girişində müəllifin yazdığı kimi, “təköllüm əhli xırmanın sünbül yığanı və qiymətli söz dürləri xəzinəsinin sədaqətli gözetçisi, nəzm gülüstənin şirin nəgməli bülbülü, Nəvai təxəllüslü Əlişir, – Allah onu hər dərbdələdan və pis əməldən hifz eləsin, – belə ərz edir ki, söz dürdür, onun dəryası isə köndür. Və könlü irili-xırdalı cəmi fikirlərin mədənidir. Necə ki, dəryadan gövhəri qəvvas çıxarır və onun qiyməti cövhərinə görə bilinir, könlüdəki söz dürrü və nitq şərəfətinə sahib olanın dilində üzə çıxarır və zinetini göstərir”.

“Mühakimət ül-lüğəteyn” “İki dilin müqayisəsi” əsəri Nəvainin digər əsərlərində, orta şərq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun olaraq, həmd, nət, minacat və sultanı mədhiyyə ilə başlayır:

“Şükür olsun Allaha ki, insanı nitq və dil şərəfi ilə digər məxluqlardan üstün tutdu, onun dilinin şirinliyini, sözünün şəkərliyini izhar etdi, onun təşəkkürünə, minnətdarlığına və şəhadətinə layiq oldu” – uca Allahın insana verdiyi bu lütfünü şair şükranlıqla yazır.

Onun yaratdığı ilk bəni insanı – Adəmi nət və islam dünyasının ilk

Huh peyğəmbərin oğlanlarına (Yafəs, Sam və Ham) gedib çatdığını və Nuh peyğəmbər Yafəsi – türklərin ulu babasını Çinə, Samı – farsların ulu babasını İrandan Turana qədər, Hamı isə Hindistana göndərdiyini yazır. Sonralar hind dili uğursuz və mənasız nitq kimi uğur qazanmayaraq sıradan çıxdığından, onun yerinə ərəb dili və yazısı Allahın kəlamına söykənərək yayıldı. Çünki Allahın kəlamı və rəsulu, peyğəmbərin hədisləri bu dildə yaradıldı. Türk və fars dili isə öz tarixi taleyini sözünün cövhəri, məqsəd ifadəsi ilə tarixin səhifələrində yüksək yerini tutdu. Şairin bu nəzəriyyəsini 1925-26-cı illərdə böyük türkoloq alim Bəkir Çobanzadə “Nəvai-dilçi” və “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” adlı məqalələrində şərh etmişdir.

Ə.Nəvai “Mühakimət ül-lüğəteyn”də yazır ki, türk sərtdan (şəhərdə yaşayan farslara sərtdan deyilib) daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və pak məxluqdur. O, türk qövmünü, türk dilinin ilahidən gəlmə - bəxtinə yazılan əqli və elmi düşüncəsindən bəhs edəndən sonra fars sözünün də gücündən, Ə.X.Dəhləvi sözünün, Ə.Caminin ruh oxşayan lətafətli sözləri və ruhu yaşadan zərif kəlamlarından da söz açır.

Türk ədəbi dil məktəbinin elmi nəzəri əsasları: “Mühakimət ül-lüğəteyn” əsəri

ayaq açdığı xalqı mədh edir.

Daha sonra bu əsəri yazana Allahdan dua edir ki, işini ləyaqətlə, tarixi missiyasını başa çatdırsın.

Bunun ardınca, söz haqqında, sözün dəyəri, sözün xisliyi haqqında, sözün “əqlə və təsəvvürə” sığmaz çeşidlərindən, dərinliklərindən, zinyətindən, bəzək-düzəyindən dürlü ifadələr oxuyuruq. Sözün səs və avazından başqa onun mənə tutumundan bəhs edilir. Onun “yetmiş iki növdən bəhs etməklə kifayətlənmək olar” – deyər yazaraq Adəmdən sonra ilk yararındakı yetmiş iki millətə - xalqa işarət edir. Və bu yetmiş iki dilin – xalqın içində onun mənsub olduğu türk dilinin incəlikləri, zənginliyi, çoxçalarlılığı, çoxmənalılığı, bir sözlə, türkçülük ideologiyası, türk ədəbi dil fəlsəfəsi məsələsini təfərrüatı ilə diqqətə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Səbəb, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, islamın yaranışı, formalaşması ərəb dilinə, daha sonralar fars dilinə meydan verilməsi ilə türkcənin, türk dilinin meydanı bütünlüklə sıxışdırılmışdı. Zaman hər şeyi nizama qoyduğu kimi, böyük və zəngin keçmiş – tarixi olan bir xalqın ədəbiyyatını (tarixin amansız zülmü olaraq yandırılıb məhv edilərsə də), fəlsəfəsini, düşüncəsini öz dilində yazmağa fürsət yaratdı. Əmir Teymurun tarixi siyasət meydanında yetişən, milli intibah üçün doğulan Əlişir Nəvai fitrətən fəzailiyyəti ilə qələmini bu yolda məsələ çevirdi. Övlüyə ədəbli, kübar ədəbiyyatın nümayəndəsi Nəvai bu əsəri ilə təkə bir dilin haqqını özünə qaytaran şair, filosof kimi yox, eyni zamanda siyasət meydanında nüfuz sahibi olan dövlət xadimi kimi söz sahibi oldu. Sözünün, fikrinin, düşüncəsini, məqsədini açıqladı və bir ömrü bu dilin ədəbiyyatını yaratmaqla məşğul oldu. Dünya malı başından aşıb daşsa da, onda gözüz olmadı. Allahın ona nəsib etdiyi var-dövlətini, ruzi-bərəkətini də xalqının gənc övladlarının təhsilinə xərclədi (məktəblər, mədrəsələr, camilər, xeyriyyə evləri – şəfa ocaqları, sufilər ocağı və s. açdı). Türk dilində ədəbi nümunələrin inkişafı, formalaşması və yayılması yönündə böyük işlər gördü. Təkcə qələmlə yox, həm də ictimai-siyasi həyatında türk dilinin ədəbi dil meydanında yerini möhkəmlətdi: cahana sığmayan bədii əsərləri və elmi-nəzəri yaradıcılığı ilə.

Ə.Nəvai ərəb dilindən başqa üç dilin mötəbərliyindən söz açır: türk, fars və hind. Bu dillərin mənşəyinin



Amma, bu iki dilin müqayisəsində türk dilinin üstünlüyünü - məziyyətlərini nədə görür? Bu məntiqinə sübut üçün 100 sözü - feili misal gətirir: bu sözlərin hər biri iki, üç, dörd, bəzən beş mənə daşdığını izahlarla müqayisə edir.

Həmin sözləri – feilləri diqqətinizə çatdırmaq istədik: Quvarmaq, quruqşamaq, üşərmək, cıcaymaq, öndəymək, çiqrəmək, dumsaymaq, umunmaq, osanmaq, iqlirmək, iqlərmək, oxranmaq, tarıqmaq, aldamaq, arğadamaq, işənmək, iqlənmək, aylanmaq, irikmək, igrənmək, avunmaq, qıstamaq, qınamaq, quzğalmaq, savrulmaq, çayğalmaq, devdəşmək, qımsanmaq, qızğanmaq, nikəmək, sılanmaq, tanlamaq, qımırdaqmaq, sirpək, sirməmək, kənərgəmək, siğrımaq, siğınmaq, qılmaq, yalınmaq, munqlanmaq, indəmək, tırgəmək, tivremək, kinqqaymaq, sağaldamaq, sinqrəmək, yaşqamaq, isqarmaq, günqrənmək, soxranmaq, sipamaq, qaralamaq, sürgənmək, güymənmək, inqranmaq, tışəlmək, munğaymaq, tançqamaq, tançqalmaq, görüksəmək, buşurğanmaq, boxsamaq, kirkinmək, sögedəmək, busmaq, bürmək, türmək, tamsımaq, qahamar, sıpqarmaq, çiçərgəmək, cürğənmək, örtənmək, sizğurmaq, körpəkləşmək, çubrutmaq, çirğamağ, biçımaq, qinqranmaq, sinqrənmək, kündələtmək, kömürmək, jik/girmək, küngürdəmək, kinergəmək, gizərmək, doptulmaq, cıdamaq, tözmək, qazğanmaq, qıcıqlamaq, cımdılamaq, kəngirəmək, yadamaq, qadamaq, çıxanmaq, köndürmək, söndürmək, suqlatmaq.

Əlişir Nəvai bu sözləri yazandan sonra qeyd edir ki, bu sözlərin heç birinin fars dilində nəinki qarşılığı, heç bu

sözlər onlarda yoxdur. Halbuki bunlar hamısı vacib işlək sözlərdir – həm yazı üçün, həm də danışqı üçün.

Əlişir Nəvai əsərində xüsusi vurğulayır ki, söz və ifadə yaratmaqda türk sərtdan daha mahirdir və öz sözlərinə də sərtdan ibarələri ilə müqayisədə daha üstün məziyyətlər göstəriblər.

Dahi mütəfəkkir bu sözlərin çoxunun nəzmi misallarla izahını verir. Ona görə şeirlə verir ki, adi danışqı üçün sadə cümlə ilə də misal çəkə bilər, amma şeir dilinin zənginliyini, ifadəliliyini, mənə çalarlığının gözəlliyini vermək – göstərmək üçün poetik nümunə göstərir. Bu nümunələrin hamısı, sözsüz ki, türkcə yazdığı şeir nümunələridir.

Əlişir Nəvai əsərdə dörd misralıq yeddi rubai, iki misradan otuz üç beyt, iki misralıq üç nəzm, dörd misralıq iki qitə nümunə əsasında türk dilinin – türk şeir dilinin, ədəbi dilinin fars dilindən üstünlüyünü göstərir. Həmin nümunələrdən bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istədik: Məsələn, meyın tərfinə aid “sıpqarmaq” – sözünü incə mübaliğəsiz ötürmək olmur. Türk şeirində belə bir beyt var:

Saqiya, tut bədə kim, bir ləhzə
özümdin baraj,

Şərt bu kim, hər neçə tutsanq ləba-

ləb sıpqaraj.

(Ey saqi, şərab ver, bir anlığa uyum,

*Şərab ver, nə qədər versən,
bir qurtuma boşaldacam onu)*

Nəvai belə yazır “Buradakı “sıpqaraq” sözünə çatanda fars şeirində nə əlac etsinlər? (çünki farsda belə bir ifadə-söz yoxdur), yaxud “Tamsımaq” (“tamsınmaq”) sözü hədsiz zövq almaq mənasını daşıyır, yəni şərabı başa çəkib tez içmək yox, ləzzət tapa-tapa, az-az içməyə deyilir –

*Saqi çu içib, manqa tutar guş,
Tamşi-tamşi anı kılray nuş.*

(Saqi sərxoş olub, mənə iki dəfə artıq süzəndə,
Şərabı dadından ləzzət ala-ala içəcəyəm).

(bu söz də farsda yoxdur)

Fikir verin, Nəvai görün, nə qədər gözəl, nə qədər şirin, nə qədər təəssübkeşliklə şərh edir ki, insan sevginin heyretindən nə deyəcəyini kəsdirə bilmir.

Və yaxud farsca danışan türk bəyləri və əmirzadələri fars dilində “buxsamaq” sözünü versinlər, görüm necə verirlər!”

Nəvai eyni tonla, oxucusu ilə sanki, üzbəüzə danışmış sayağı daha 70-ə qədər sözlərin əksəriyyətini belə misallarla izah edir.

Həmin sözlər bunlardır: sıpqarmaq, sırapay, tamsımaq, buxsamaq, yığlamsınmaq, inqrəmək, sinqrəmək, sıtqamaq, ögürmək, incikirmək, hey – hey, qımsanmaq, qızğanmaq, xor, çökür, tilmürmək, yasanmaq, arəstə, arayıq, bizenmək, qabaq (göz qapağı), ah (çəkmək), isiq dəm (yanğılı nəfəs almaq), çakin (şimşəyə), ildırım, berk, saika, minq, at, it (it, itmək, itələmək), tüş (yan, yak), bar, sağın (beş mənəsi göstərilir – A.Ü.), tüz, kök, bab, yə, xod, dul, zor, nur, pir, şir, ot, od, öt, ut, üt, top, tur, töp, tür, türlemək, yə, bez, kudud, biz, ma, nəhnu, biyz, dərəş, tər, ter, apak, xoy (tər), tir.

Təkrar bir misal da göstərmək istəyirəm: “kök” (göy) sözünü götürək: biri asimandır, biri ahəngdir (məsəlidə), bitkilərin göyerməsi, biri düyənəyə deyilir, göyertinin, çayırın da adı “kök” (göy)dür. Türk dilində belə sözlər çoxdur, amma fars dilində belə sözlər yoxdur.

Ardı var